

Maria Dębowska

Lublin

Schematyzmy diecezji łuckiej i żytomierskiej (1801–1938)

Catalogues of the Lutsk and Zhytomyr Dioceses (1801–1938)

Streszczenie: Schematyzmy diecezji łuckiej i żytomierskiej z lat 1801–1939 łączą w sobie informacje o duchowieństwie i strukturach kościelnych trzech organizmów diecezjalnych – diecezji łuckiej (1801–1938), żytomierskiej (1801–1925) i kamienieckiej (1866–1918).

Kalendarze liturgiczne (rubrycele) wydawano przez wiele lat jako odrębne druki dla każdej diecezji – łuckiej i odrębne dla żytomierskiej. Do rubrycel dołączono jeden spis duchowieństwa i parafii (schematyzm, elenchus) obejmujący obydwie diecezje. Po raz pierwszy na 1868 rok do spisu duchowieństwa i parafii diecezji łuckiej i żytomierskiej dołączono diecezję kamieniecką. Do roku 1800 włącznie do kalendarzy liturgicznych diecezji łuckiej i żytomierskiej dołączano jedynie spis członków kapituł w nich istniejących, a więc: obydwu katedralnych (łuckiej i żytomierskiej) i kolegiackiej w Ołyce oraz spis zmarłych kapłanów. Podobna publikacja, przeznaczona do użytkowania w 1801 roku, posiadała już – po raz pierwszy – dołączony spis duchowieństwa i kościołów obydwu diecezji, ale niepozbawiona była braków i niedokładności. Do późniejszych schematyzmów diecezji łuckiej i żytomierskiej (tych z drugiej połowy XIX wieku) dołączano zwykle indeksy: osobowy i parafii. Te z pierwszej połowy XIX wieku takich pomocy, ułatwiających odszukanie potrzebnych informacji, nie otrzymały. Schematyzmy dla diecezji łuckiej i żytomierskiej, a także kamienieckiej (1868–1918) publikowane były w języku łacińskim. Przejściowo, po powstaniu styczniowym, w latach 1869–1880 ukazywały się w języku rosyjskim, a w latach 1881–1915 – w językach łacińskim i rosyjskim.

Słowa kluczowe: Łuck, Żytomierz, diecezja, Kościół, schematyzm, duchowieństwo

Abstract: The catalogues of the Lutsk and Zhytomyr dioceses from 1801–1939 combine information about the clergy and the church structures of three diocesan organisms – the Lutsk diocese (1801–1938), the Zhytomyr diocese (1801–1925), and the Kamianets diocese (1866–1918).

Liturgical calendars (*directorium*) were issued for many years as separate prints for each diocese – for Lutsk and separately for Zhytomyr. One list of clergy and parishes (catalogues, list) covering both dioceses was attached to each rubric. In 1868, the Kamianets diocese was added to the census of clergy and parishes of the Lutsk and Zhytomyr dioceses for the first time. Until 1800 included, the liturgical calendars of the Lutsk and Zhytomyr dioceses included only a list of the members of the existing chapters, i.e. of both cathedral dioceses (Lutsk and Zhytomyr) and the collegiate one in Olyka as well as a list of deceased priests.

A similar publication, intended for use in 1801, had – for the first time – an attached list of the clergy and churches of both dioceses but it was not devoid of deficiencies and inaccuracies. The later catalogues of the Lutsk and Zhytomyr dioceses (those from the second half of the 19th century) were usually accompanied by indices: personal and parish. Those from the first half of the 19th century did not have such aids which made it easier to find the necessary information. The catalogues for the dioceses of Lutsk and Zhytomyr, as well as of Kamianets (1868–1918) were published in Latin. Temporarily, after the January Uprising, in the years 1869–1880, they were published in Russian, and in the years 1881–1915 – in Latin and Russian.

Key words: Lutsk, Zhytomyr, diocese, church, catalogues, clergy

Zarys dziejów diecezji łuckiej i żytomierskiej

Znane już, podstawowe informacje o diecezjach łuckiej i żytomierskiej w okresie zaborów zostaną zaprezentowane poniżej po to, aby narracja o schematyzmach nie zawisła niejako w próżni. Co prawda, nie powstała dotychczas monografia poświęcona wspólnym dziejom wspomnianych diecezji, jednakże w oparciu o opublikowane już źródła i przyczynkarskie opracowania¹ można przedstawić przynajmniej ich zarys. Same elenchusy pozwalają również na uporządkowanie wiedzy o organizacji terytorialnej Kościoła katolickiego (podział na dekanaty i parafie), instytucjach diecezjalnych (konsystorz, kuria, kapituły i inne), duchownych pracujących zarówno w duszpasterstwie, jak i w instytucjach diecezjalnych, a także w sposób cząstkowy – o parafianach (głównie ich liczbie) na tak zwanych ziemiach zabranych. Omówienie schematyzmów, jako urzędowych wydawnictw diecezjalnych, stanowi więc również przyczynkarski wkład do poznania historii diecezji łuckiej i żytomierskiej. Druki te wskazują także pośrednio na mniejszą lub większą aktywność oraz sumienność duchownych zaangażowanych w sporządzenie, zebranie i opracowanie materiałów przewidzianych do publikacji.

¹ Na przykład: M. Dębowska, *Diecezje łucka i żytomierska w pierwszych latach istnienia. Wybrane zagadnienia*, Lublin 2014; eadem, *Kapituła katedralna w Łucku w dokumentach z przełomu XVIII i XIX wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2012, t. 98, s. 67–96; P. Grabczak, *Seminaria duchowne łucko-żytomierskiej diecezji 1798–1842*, Biały Dunajec–Ostróg 2006; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1969, t. 18, s. 293–297; M. Malinowski, B. Kołosok, *Zarys dziejów diecezji łuckiej oraz katedry św. Piotra i Pawła w Łucku*, Kalwaria Zebrzydowska 1993; *Księga zapowiedzi łacińskiej parafii katedralnej w Łucku 1782–1826*, oprac. M. Dębowska, Lublin 2013; B. Modzelewska, *Łucko-żytomierska diecezja*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 11, red. E. Ziemann, Lublin 2006, kol. 603–604; *Status animarum łacińskiej parafii katedralnej w Łucku 1815–1819*, oprac. M. Dębowska, Lublin 2013; I. Шостак, *Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть*, Білий-Дунаєць – Острів 2005.

W 1798 roku, w wyniku przeprowadzonej przez Wawrzyńca Littę (wysłannika papieża Piusa VI) reorganizacji terytorialnych struktur kościelnych w państwie rosyjskim, powstały między innymi diecezje łucka i żytomierska. Diecezja łucka (licząca 102 parafie w 10 dekanatach) była kontynuatorką przedrozbiorowej diecezji o takiej samej nazwie, która w 1795 roku, po trzecim rozbiórze ziem polskich, została zniesiona przez cesarzową Katarzynę II, bez uzgodnienia tego posunięcia ze Stolicą Apostolską. W latach 1795–1798 terytorium przedrozbiorowej diecezji łuckiej, znajdujące się w granicach guberni wołyńskiej, należało do niekanonicznej diecezji pińskiej, którą zarządzał, z rozporządzenia cesarzowej Rosji, biskup kijowski Kasper Kazimierz Cieciszowski. Diecezja żytomierska (licząca 17 parafii w dwóch dekanatach) była spadkobierczynią diecezji kijowskiej, której obszar został podzielony w 1798 roku między archidiecezję mohylewską (archidiakoniat kijowski w guberni kijowskiej) i nową diecezję żytomierską, wydzieloną z tej części diecezji kijowskiej, która znajdowała się na terenie guberni wołyńskiej². W 1798 roku obydwie diecezje – łucka i żytomierska – zostały połączone unią personalną na równych prawach (*aeque principaliter*). Każda z nich miała własny kościół katedralny, kapitułę katedralną, konsystorz i seminarium. Pierwszym rządcą połączonych diecezji został bp Kasper Kazimierz Cieciszowski. Wybrał on na swoją siedzibę Łuck. W latach czterdziestych XIX wieku rząd rosyjski nakazał bp. Michałowi Piwnickiemu, następcy bp. Cieciszowskiego, przeniesienie się do Żytomierza, miasta stołecznego guberni wołyńskiej. W Łucku przestał wówczas funkcjonować konsystorz generalny. Seminarium ołyckie i łuckie zostały połączone z żytomierskim. Aż do 1919 roku w Żytomierzu istniało tylko jedno seminarium duchowne dla obydwu diecezji. Po przyłączeniu diecezji kamienieckiej do diecezji łuckiej i żytomierskiej kształcili się w nim także kandydaci do kapłaństwa dla tej diecezji.

W wyniku uzgodnień konkordatowych z Rosją (1847 roku), na mocy bulli papieża Grzegorza XIII *Universalis Ecclesiae cura* z 3 lipca 1848 roku, do diecezji żytomierskiej został przyłączony archidiakoniat kijowski (trzy dekanaty).

Mikołaj I, cesarz Rosji, bez porozumienia ze Stolicą Apostolską, zniósł w 1866 roku diecezję kamieniecką (po deportacji 17 czerwca 1866 roku bp. Antoniego Fijałkowskiego, najpierw do Kijowa, a następnie do Symferopola) i oddał ją w zarząd biskupów łuckich i żytomierskich. W 1882 roku, w wyniku porozumienia z Rosją, papież Leon XIII ustanowił rządców

² Po przyłączeniu Kijowa do Rosji (druga połowa XVII wieku) rezydencją biskupa kijowskiego stał się Żytomierz. M. R. Górniak, *Kijowska diecezja katolicka*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 8, red. B. Migut, Lublin 2000, kol. 1424.

diecezji łuckiej i żytomierskiej administratorami apostolskimi diecezji kamienieckiej. Taka sytuacja przetrwała do 1918 roku, kiedy to reaktywowano diecezję kamieniecką. Pierwszym jej rządcą został bp Piotr Mańkowski.

W 1925 roku, na mocy bulli papieża Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas*, została rozwiązana unia personalna diecezji łuckiej i żytomierskiej. Diecezja łucka, ze zmniejszonym terytorium, znalazła się po stronie polskiej. Za granicą polsko-sowiecką, w granicach Rosji sowieckiej, pozostały trzy dekanaty należące wcześniej do tej diecezji oraz diecezja żytomierska w całości. W rezultacie postanowień podjętych w Jałcie (1945 rok), terytorium całej diecezji łuckiej znalazło się za wschodnią granicą Polski. W wyniku akcji ekspatriacyjnej teren tej diecezji opuścili Polacy, którzy uniknęli pogromów UPA w 1943 roku. Diecezja praktycznie przestała istnieć. Została reaktywowana w 1997 roku, a jej rządcą został bp Markijan Trofimjak.

Schematyzmy diecezji łuckiej i żytomierskiej – charakterystyka druków

Planem tej części prezentacji elenchusów wspomnianych diecezji zostały objęte następujące zagadnienia: przedział czasowy, w jakim publikowano elenchusy i częstotliwość ich ukazywania się, powiązanie z kalendarzami liturgicznymi, identyfikacja osób przygotowujących materiały do druku, informacje odnotowane na karcie tytułowej, język schematyzmów, oficyny wydawnicze oraz przegląd instytucji naukowych, przechowujących obecnie wspomniane druki.

Kalendarze liturgiczne diecezji łuckiej i żytomierskiej, wydane do roku 1800 włącznie, zawierają jedynie spis członków kapituł funkcjonujących na ich terenie, a więc: obydwu katedralnych (w Łucku i Żytomierzu) i kolegiackiej (w Ołyce) oraz spis zmarłych kapłanów. Podobna publikacja, przeznaczona do użytkowania w 1801 roku, posiadała już – po raz pierwszy – dołączony spis duchowieństwa i kościołów obydwu diecezji. Zdaniem ks. Florentyna Czyżewskiego, niepozbawiona ona była jednak pewnych braków i niedokładności³. W elenchusie dołączonym do rubryceli przeznaczonej na rok 1802 te niedociągnięcia częściowo usunięto.

Schematyzmy diecezji łuckiej i żytomierskiej stanowiły dodatek (drugą część) do kalendarzy liturgicznych. Jedynie w dwudziestoleciu międzywojennym, w niektórych latach (i prawdopodobnie tylko niektóre egzemplarze) opracowano oddzielnie. Na rok 1868 do spisu duchowieństwa i parafii diecezji łuckiej i żytomierskiej po raz pierwszy dołączono wykaz parafii i duchowieństwa w diecezji kamienieckiej; taki stan przetrwał do 1918 roku.

³ M. Dębowska, *Diecezje łucka i żytomierska w pierwszych latach istnienia...*, s. 6.

Elenchusy dla diecezji łuckiej i żytomierskiej (od 1925 roku – już tylko łuckiej) aż do 1938 roku ukazywały się regularnie. Nieliczne luki wystąpiły w latach 1916, 1919, 1922 i 1924. Ostatni schematyzm dla diecezji łuckiej został wydany na rok 1938. Ze względu na zmiany, jakie zaszły na Wołyniu w latach 1937–1938 w wyniku akcji rewindykacyjnej (pozyskiwanie nowych wiernych, erygowanie wielu parafii) zrezygnowano z wydania takiego druku na rok 1939. Gromadzono materiał do przygotowania obszerniejszego elenchusa przeznaczonego najprawdopodobniej na rok 1940. Wybuch drugiej wojny światowej udaremnił dokończenie tego dzieła. W 1939 roku został wydrukowany (w postaci bifolium) jedynie spis parafii z ich obsadą, ukazujący stan z 1 sierpnia 1939 roku. Władze sowieckie, po zajęciu Wołynia we wrześniu 1939 roku, przejęły „drukarnię Kurii Biskupiej z cennymi maszynami, czcionkami w dużej ilości, duży zapas papieru i całe urządzenie”⁴. W 1941 roku kanclerz kurii diecezjalnej w Łucku ks. Jan Szych przygotował w maszynopisie „Katalog parafii i duchowieństwa diecezji łuckiej na rok 1941” (z datą 10 XII 1941 roku). Podano w nim wykaz członków kapituł łuckiej i ołyckiej oraz obsadę duszpasterską parafii obydwu obrządków – łacińskiego i wschodniego (parafii neounickich i grekokatolickich). Katalog uzupełniają wykazy księży uwięzionych i zamordowanych przez władze sowieckie oraz duchownych „ocalonych z więzienia bolszewickiego”, zmarłych śmiercią naturalną, kurialistów pozbawionych prawa zamieszkania w Łucku, neounitów, którzy powrócili do prawosławia, duchownych łuckich i należących do innych diecezji oraz zakonników, którzy opuścili diecezję łucką „wskutek najazdu bolszewików”, kapłanów przebywających przed wybuchem wojny poza diecezją oraz listę kościołów łacińskich i cerkwi neounickich przejętych przez prawosławnych⁵. W kolejnych latach nie opracowywano podobnych katalogów. Jedynie bp Szelążek na wykazie z 1941 roku nanosił zmiany dokonane w obsadzie duszpasterskiej parafii; nie czynił tego jednak systematycznie i konsekwentnie.

W 1942 roku, na polecenie władz niemieckich, przygotowano w Kurii Diecezjalnej „Verzeichnis der Geistlichen und der Pfarrgemeinden der Diözese Łucz”, dołączając wykaz parafii i duchowieństwa w diecezjach żytomierskiej i kamienieckiej. Przedstawiono je jako części składowe diecezji łuckiej. Miało to posłużyć uprawomocnieniu akcji reaktywowania duszpa-sterstwa na terenach wspomnianych diecezji. Katalog uzupełniono o wy-

⁴ Cyt. za: M. Dębowska, *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 114.

⁵ Fragment opublikowany w: M. Dębowska, L. Popek, *Duchowieństwo diecezji łuckiej. Ofiary wojny i represji okupantów 1939–1945*, Lublin 2010, s. 191–193.

kazy: klasztorów męskich i żeńskich oraz wspólnot obrządku wschodniego⁶. Po wojnie, w 1946 roku, przygotowano spis duchownych diecezji łuckiej z podaniem tych parafii i diecezji na terenie Polski, w których znaleźli oni zatrudnienie. Ten spis bardzo szybko zdezaktualizował się.

W schematyzmach, wydawanych razem z kalendarzami liturgicznymi, karta tytułowa na początku druku informowała tylko o rubryceli (np. *Directorium officii divini ac missarum ad usum dioecesis Luceoriensis pro anno Domini MDCCCXXXVII sub regimine et auspiciis illustrissimi excellentissimi ac reverendissimi domini Michaelis Joannes Piwnicki episcopi Luceoriensis et Żytomiriensis (...)* *Ad normam calendarii Romani conscriptum ac editum*). Przez pierwsze kilkadziesiąt lat schematyzm nie posiadał własnej karty tytułowej. Informacja o nim pojawiała się jedynie w formie nagłówka (np. *Elenchus cleri saecularis dioecesis Luceoriensis*) bezpośrednio przed właściwym spisem. Dopiero w drugiej połowie lat siedemdziesiątych XIX wieku schematyzm otrzymuje własną kartę tytułową (wówczas w języku rosyjskim) umieszczaną po kalendarzu liturgicznym, a przed właściwym informatorem o instytucjach diecezjalnych, parafiach i duchowieństwie.

Przez kilkadziesiąt lat rubrycele były wydawane jako odrębne druki dla diecezji łuckiej i żytomierskiej. Dołączano do nich spis duchowieństwa i parafii wspólny dla obydwu diecezji. Pierwszy wspólny kalendarz liturgiczny dla diecezji łuckiej i żytomierskiej opracowano na rok 1866 (*Directorium horarum canonicarum et missarum ss. pro dioecesi Luceoriae et Żytomiriensi*). Natomiast w przypadku elenchusów, nazwa diecezji żytomierskiej pojawiła się w nagłówku druku przeznaczonego na rok 1849 (*Elenchus cleri saecularis dioeceseos Luceoriensis et Żytomiriensis*). Dopiero na karcie tytułowej publikacji mającej służyć duchowieństwu w roku 1911 pojawiła się po raz pierwszy, obok diecezji łuckiej i żytomierskiej, także diecezja kamieniecka (*Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Camenecensis*). W drukach z lat wcześniejszych informowano tylko o „kościółkach na Podolu”.

Trudno jest ustalić imiona i nazwiska duchownych, którzy przez cały wiek XIX przygotowywali kalendarze liturgiczne i schematyzmy. Ze względu na to, że nie odnotowywano ich w omawianych drukach, jedynie kwerenda

⁶ M. Dębowska, *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939–1945*, s. 115. W czasie wojny ukazał się drukiem jedynie kalendarz liturgiczny na rok 1942. Na inne lata rubrycela była rozsyłana (w maszynopisie lub rękopisie) *via cursoria*. Dziekan lubomelski ks. Stefan Jastrzębski pismem z 19 XII 1942 roku poinformował Kurie Diecezjalną: „kalendarium na rok 1943 otrzymałem. Przepisałem na cały rok dla ks. Milewskiego i Kryweńczyka. Inni księża otrzymali do 3 V. Dalszy ciąg do końca r. wysłałem w formie okólnika, by już sami sobie przepisali”. *Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944*, oprac. M. Dębowska, Biały Dunajec–Ostróg 2005, s. 63.

archiwalna mogłaby przynieść pożądane owoce. Znany jest tylko jeden duchowny, który sporządzał wspomniane publikacje w XX wieku. Był nim ks. Florentyn Czyżewski, który w ostatnich latach funkcjonowania seminarium duchownego w Żytomierzu wykładał tam liturgikę, a po przeniesieniu się do Łucka był między innymi archiwariuszem w łuckiej kurii diecezjalnej⁷.

Schematyzmy dla diecezji łuckiej i żytomierskiej, a także kamienieckiej (1868–1918) publikowane były głównie w języku łacińskim. Przejściowo, po powstaniu styczniowym, w latach 1869–1880 ukazywały się w języku rosyjskim, a w latach późniejszych – w językach łacińskim i rosyjskim, natomiast w latach międzywojennych – już tylko w języku łacińskim.

Wybór oficyn wydawniczych, w których ukazywały się drukiem rubrycele i schematyzmy diecezji łuckiej i żytomierskiej, zależał bezpośrednio od sytuacji politycznej kresów wschodnich Rzeczypospolitej.

Od początku istnienia połączonych diecezji (1798 rok) aż do czasu powstania listopadowego wspomniane wydawnictwa ukazywały się w drukarni dominikanów łuckich⁸. Można założyć, że ostatnim tam wydrukowanym kalendarzem liturgicznym i schematyzmem był ten przeznaczony na rok 1831⁹. Ostatni elenchus wydany przez dominikanów łuckich jest także ostatnim z okresu rządów abp. Cieciszowskiego. Jego następcą, bp Michał Piwnicki, zmuszony był szukać innej drukarni. Po zamknięciu przez władze rosyjskie drukarni dominikanów w Łucku wydawanie omawianych druków przeniesiono do Berdyczowa, gdzie swoją drukarnię mieli karmelici bosy¹⁰. W 1844 roku drukarnię karmelitów bosych w Berdyczowie spotkał los drukarni łuckich dominikanów¹¹. Stąd już od pierwszej połowy lat czterdziestych aż do 1866 roku kalendarze liturgiczne ze schematyzmami drukowane były w wileńskich oficynach: Antoniego Marcinowskiego¹² (1844,

⁷ Zob.: M. Dębowska, *Ksiądz Florentyn Czyżewski (1872–1950). Życie i działalność*, Kraków 2018.

⁸ „Luceoriae. In Typographia Privilegiata ad Aedes B.V.M. Assumptae PP. Ord. Praedicatorum”.

⁹ Wołyniak [J. M. Giżycki], *Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej*, cz. 2, Kraków 1923, s. 178. Nie zlokalizowano dotychczas obecnego miejsca przechowywania schematyzmu wydanego na rok 1831.

¹⁰ Po południowej stronie berdyczowskiego klasztoru karmelitów bosych znajdował się „budynek «Drukarni Góry Karmelu Fortecy NMP za przywilejem J.K.Mci», w której karmelici wydali ok. 720 tytułów książek. Największą popularnością cieszył się «Kalendarz Gospodarski» wydawany w latach 1760–1864 w nakładzie 40 000 egzemplarzy”. B. J. Wanat, *Sanktuarium Matki Bożej Szkaplerznej w Berdyczowie*, Kraków 1998, s. 19.

¹¹ B. J. Wanat, *Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie*, Kraków 2002, s. 22.

¹² Antoni Marcinowski był początkowo współpracownikiem Józefa Zawadzkiego. Usamodzielił się po 1815 roku, zakładając własną oficynę wydawniczą. J. Czarnecki, *Rzut oka na historię książki wileńskiej*, „Przegląd Biblioteczny” 1932, z. 6, s. 15, 33.

1848–1853, 1860–1862), M. Zimelowicza¹³ (1845), Józefa Zawadzkiego¹⁴ (1854–1859, 1864–1865¹⁵), A. Syrkina¹⁶ (1863). Po powstaniu styczniowym i zrusyfikowaniu oficyn wileńskich drukowanie omawianych wydawnictw diecezjalnych przeniesiono do Kijowa, gdzie ukazywały się one w latach 1866–1872 w oficynie Uniwersytetu św. Włodzimierza. Od roku 1873 aż do pierwszej wojny światowej kalendarze i schematyzmy dla diecezji łuckiej i żytomierskiej (oraz kamienieckiej) wydawały oficyny żytomierskie: S. Brodowicza (1873–1874, 1877–1882) i jego spadkobierców (1889), M. Denenmana (1890–1902), M. Katerberga (1905–1911), Ch. Szweca (1913–1914). Z tych dwa roczniki (na lata 1877–1878) wydano w warszawskiej oficynie Czerwińskiego i Spółki i jeden (na 1905) w kijowskiej oficynie H. Frąckiewicza. Pierwsza wojna światowa i rewolucja bolszewicka w Rosji były powodem dezorganizacji życia społeczno-politycznego. Nie ukazały się omawiane tutaj druki na lata 1916 i 1919. W 1917 roku w Drukarni Polskiej w Kijowie został wydany kalendarz liturgiczny ze schematyzmem na rok 1917. Kolejne omawiane druki ukazywały się już w wolnej Polsce. Jeden rocznik (na 1920 rok) wydał w Nowym Sączu Roman Pisz¹⁷, kolejny (na rok 1921) wyszedł z drukarni Józefa Styfiego¹⁸ w Przemyślu. Następne roczniki omawianych druków (od 1923 roku) ukazywały się już tylko w Łucku. Pierwsze były drukowane w drukarniach państwowych – Polskich Zakładach Drukarskich i Introligatorskich (1923), Drukarni Wojewódzkiej (1925), Drukarni Państwowej (1926–1927). W 1927 roku została uruchomiona Drukarnia Kurii

¹³ Prawdopodobnie była to oficyna spadkobierców Zymela Nochimowicza, w której drukowano książki polskie i litewskie do wybuchu powstania styczniowego. J. Czarnecki, *Rzut oka na historię książki wileńskiej*, s. 15.

¹⁴ Józef Zawadzki (1781–1838) drukarz i księgarz wileński, wychowanek pijarów, przejął w 1805 roku dawną oficynę jezuitów i „rozwinął szeroką działalność na terenie Wilna i Warszawy, wydając starannie dzieła, zakładając czasopisma naukowe i gromadząc z zasobów polskich i obcych bogate zbiory”. Po śmierci Zawadzkiego (1838 rok) działalność wydawniczą kontynuowali jego synowie (Adam w Wilnie, a Józef w Krzemieńcu). J. Czarnecki, *Rzut oka na historię książki wileńskiej*, s. 9, 14–15, 27–28, 30.

¹⁵ „Jedyna polska drukarnia Zawadzkiego z trudnością wyplątała się z groźnego dla niej śledztwa w roku 1865 i przetrwała ciężkie niezmiernie czasy popowstaniowe. Doczekała się jednak po roku 1905 wznowienia wydawnictw polskich i litewskich”. Ibidem, s. 16.

¹⁶ Po śmierci w 1849 roku Rubena Rafałowicza, A. Syrkin przejął jego księgarnię prowadzącą działalność wydawniczą w Wilnie w okresie międzypowstaniowym. Po 1863 roku oficyna ta, podobnie jak i inne firmy żydowskie, realizowała założenia polityczne rządu rosyjskiego. Ibidem, s. 30–31.

¹⁷ Roman Pisz (1868–1924) kierował firmą rodzinną od zgonu (w 1891 roku) swego ojca Józefa do swojej śmierci.

¹⁸ Józef Styfi (1854–1929) był przedsiębiorcą przemyskim, od 1892 roku posiadał w Przemyślu własną drukarnię, A. Siciak, *Styfi Józef*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 45, Warszawa–Kraków 2008, s. 194–195.

Diecezjalnej w Łucku. Odtąd już tylko tam drukowano kolejne roczniki rubrycel i schematyzmów.

W okresie międzywojennym w archiwum Kurii Diecezjalnej w Łucku znajdował się komplet kalendarzy liturgicznych i elenhusów dla diecezji łuckiej i żytomierskiej. Niemordowany tamtejszy archiwariusz ks. Florentyn Czyżewski robił z nich rozmaite wypisy. Zbiór ten uległ z pewnością rozproszeniu. W wielu archiwach (diecezjalnych) i bibliotekach (kościelnych i państwowych) na terenie Polski są obecnie przechowywane omawiane druki. W wielu instytucjach naukowych występują tylko pojedyncze egzemplarze. Najbogatsze zbiory kalendarzy liturgicznych i schematyzmów diecezji łuckiej i żytomierskiej posiadają:

- archiwa diecezjalne we Włocławku¹⁹ i Kielcach²⁰,
- biblioteki: Biblioteka Uniwersytecka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego²¹, Biblioteka Diecezjalna im. Biskupa Jana Bernarda Szłagi w Pielplinie²², Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Lublinie²³, Biblioteka Jagiellońska²⁴, Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu²⁵,
- Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II²⁶.

¹⁹ Są tam głównie roczniki dziewiętnastowieczne, które były przeznaczone na lata: 1861–1867, 1875, 1878–1886, 1889–1890, 1893, 1895–1897, 1899–1901, 1906, 1911.

²⁰ Także w tym archiwum przeważają zbiory dziewiętnastowieczne, na lata: 1851, 1858, 1867, 1872–1873, 1875–1878, 1880–1885, 1887–1888, 1890–1892, 1894, 1897, 1899–1903, 1908–1909, 1912–1915, 1920–1921, 1923, 1925–1932, 1936–1937.

²¹ Roczniki przeznaczone na lata: 1877, 1889, 1892, 1894, 1902, 1904–1907, 1914, 1920–1921, 1923, 1926–1938.

²² Roczniki odnoszące się do lat: 1803 (ten egzemplarz był własnością ks. Marcina Krzyżanowskiego, mansjonarza katedry łuckiej – *ad usum Martini Krzyżanowski, M[ansionarii] Cath[edrae] L[uceoriensis]*), 1804, 1809, 1814, 1817, 1832, 1834, 1839, 1841, 1845–1848, 1850–1852, 1854, 1856–1858, 1860–1865, 1907, 1927, 1933, 1937–1938.

²³ Roczniki przeznaczone na lata: 1855, 1857, 1868–1869, 1876, 1888, 1891, 1898, 1902–1903, 1908, 1910, 1912–1913, 1915, 1918.

²⁴ Roczniki na lata: 1800, 1845, 1849–1850, 1852, 1858, 1863, 1867–1870, 1872–1882, 1884–1890, 1894–1895, 1897, 1899, 1902.

²⁵ Druki przeznaczone na lata: 1803, 1806–1813, 1816–1818, 1825–1828, 1833, 1860, 1863, 1903, 1909, 1927–1931. W większości roczników znajdują się czyste karty przeznaczone do robienia notatek.

²⁶ Na lata: 1802 (reedycja w: M. Dębowska, *Diecezje łucka i żytomierska w pierwszych latach istnienia...*, s. 51–108), 1837 (ten egzemplarz był własnością ks. Jana Wołowskiego, kanonika gremialnego żytomierskiego, magistra teologii, prepozyta w Horochowie. Na jednej z kart niezadrukowanych, a dołączonych do tegoż egzemplarza, zapisał datę otrzymania dyplomu magistra teologii: „dyplom na magistra teologii na nr 662 – 1813, 20 Iulii”. Tenże kanonik czynił w nim rozmaite zapiski jeszcze w latach 1838–1840), 1841, 1887, 1925–1934, 1936–1938.

Do instytucji naukowych posiadających niewiele roczników rubrycel i schematyzmów diecezji łuckiej i żytomierskiej należy Biblioteka Narodowa²⁷. Schematyzm na 1917 rok znajduje się w Kijowie, w bibliotece funkcjonującej przy Centralnym Archiwum Państwowym Ukrainy. Był on własnością ks. Teofila Skalskiego, od 1926 roku administratora apostolskiego diecezji żytomierskiej. Omawiane druki można także znaleźć w księgozbiorach podręcznych Archiwum Diecezjalnego w Sandomierzu i Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie.

Schematyzmy jako źródło do dziejów diecezji łuckiej i żytomierskiej

Schematyzmy diecezji łuckiej i żytomierskiej z lat 1801–1938 łączą w sobie informacje o duchowieństwie i strukturach kościelnych trzech diecezji – łuckiej (1801–1938), żytomierskiej (1801–1925), kamienieckiej (1866–1918). Są one niezwykle cennym źródłem informacji ze względu na ograniczoną dostępność materiałów archiwalnych, rozproszenie lub zupełny ich brak.

Informacje zawarte w schematyzmach można przede wszystkim wykorzystać do poznania struktur terytorialnych diecezji łuckiej i żytomierskiej, które dotychczas nie zostały dostatecznie rozpoznane i opracowane. Jedynie w odniesieniu do okresu międzywojennego znamy zmiany w strukturze terytorialnej diecezji łuckiej i żytomierskiej (od 1925 roku – łuckiej). Znamy nazwy nowo powstałych dekanatów, erygowanych nowych parafii²⁸. Natomiast nie znamy wystarczająco zmian, jakie zaszły w XIX wieku. Niewystarczająco rozpoznane są kwestie organizacji kapituł katedralnych w Łucku i Żytomierzu. To samo odnosi się do obydwu konsystorzów generalnych. W połączonych unią personalną diecezjach łuckiej i żytomierskiej pierwszoplanową rolę miał odgrywać konsystorz generalny w Łucku, który rozpoczął swoją działalność od października 1798 roku. Nie oznaczało to likwidacji konsystorza generalnego w Żytomierzu. Przestał on jednakże odgrywać wiodącą rolę, a przy nazwisku tamtejszego oficjała ks. Józefa Reddiga nie figuruje już w schematyzmach określenie *generalis*²⁹. W elenchusie na rok 1807 nie jest on nazwany nawet oficjałem³⁰. Aż do lat czterdziestych

²⁷ Na rok 1815.

²⁸ L. Popek, *Świątynie Wołynia*, Lublin 1997, s. 17–26.

²⁹ M. Dębowska, *Diecezje łucka i żytomierska w pierwszych latach istnienia...*, s. 38–39.

³⁰ Niedokładne są więc ustalenia B. Kumora (*Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej [1772–1918]*, Kraków 1980, s. 234), iż „po przeniesieniu w 1844 r. stałej rezydencji biskupów łuckich i żytomierskich do Żytomierza, rządy carskie poleciły skasować odrębny konsystorz dla diecezji łuckiej. Odtąd obydwie diecezje miały tylko jeden, wspólny konsystorz generalny”.

wieku XIX w schematyzmach nie ma wyróżnionego konsystorza generalnego w Łucku jako odrębnej instytucji diecezjalnej. Zmiana dokonała się dopiero w latach czterdziestych. W schematyzmie na rok 1846, a więc po przeniesieniu konsystorza generalnego z Łucka do Żytomierza i po śmierci bp. Michała Piwnickiego (zmarł 29 V 1845 roku), pojawiła się instytucja pod nazwą: Consistorium Romano-Catholicum Luceorio-Żytomiriense. Być może wpływ na to miały decyzje władz carskich wysuwające konsystorz przed biskupa diecezjalnego.

Dane zaczerpnięte ze schematyzmów pozwalają nie tylko na uzupełnienie luk w dziejach diecezji, ale mogą także pozwolić na skorygowanie wiadomości będących już w obiegu naukowym. W odniesieniu do interesujących nas tu diecezji warto przytoczyć przykład archidiaconatu kijowskiego, który wchodził w skład archidiecezji mohylewskiej. W wyniku ustaleń konkordatowych³¹ między Rosją i Stolicą Apostolską miał on zostać włączony do diecezji żytomierskiej. Dokonało się to na mocy bulli papieża Piusa IX *Universalis Ecclesiae cura* z 3 lipca 1848 roku. W schematyzmie przygotowanym w 1849 roku (na 1850 rok) w składzie diecezji żytomierskiej wymienione są już dekanaty (3) z archidiaconatu kijowskiego: Wasylków–Radomyśl, Skwira–Lipowiec i Humań–Zwinogródka. W elenchusie na rok 1851 na terenie guberni kijowskiej wymienione są już dekanaty (6): Kijów, Radomyśl, Skwira, Berdyczów, Humań, Zwinogródka. Tymczasem w niektórych opracowaniach³² podawana jest informacja jakoby dopiero w 1851 roku archidiaconat kijowski został przyłączony do diecezji żytomierskiej.

Warto wskazać na to, że w miarę upływu lat rozbudowywano treść schematyzmów, wzbogacając ją o nowe informacje, dzięki którym dysponujemy dzisiaj większą liczbą danych do dziejów diecezji.

W pierwszych kilkudziesięciu latach wydawania schematyzmów mamy do czynienia z podstawowymi informacjami o obsadzie kapituł katedralnych (Łuck, Żytomierz) i kolegiackiej (Ołyka), seminariów duchownych (Łuck, Żytomierz, Ołyka) wraz z wykazami alumnów. Najobszerniejszą część elenchusów stanowi wykaz parafii i ich obsady duszpasterskiej. Na końcu każdego rocznika znajduje się spis duchownych zmarłych w roku przygoto-

³¹ Konkordat został podpisany 3 VIII 1847 roku.

³² B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, s. 198: „diecezja łucka i żytomierska obok dotychczasowej guberni wołyńskiej «otrzymała nadto gubernię kijowską», którą utraciła w 1798 r. Na mocy dekretu wykonawczego biskupa I. Hołowińskiego z dnia 10 V 1851 r. przyłączono do niej z Mohylowa [sic!] tzw. archidiaconat kijowski, obejmujący 3 dekanaty”; B. Modzelewska, *Łucko-żytomierska diecezja*, kol. 603: „granice diecezji łucko-żytomierskiej uległy zmianie, gdy apostolski delegat Ignacy Hołowiński dekretem z 10 V 1851 r. przyłączył do diecezji żytomierskiej tzw. archidiaconat kijowski z 3 dekanatami z guberni kijowskiej”.

wania elenchusu do druku. Warto zwrócić tutaj uwagę na odnotowywanie duchownych zlatynizowanych (np. w latach 1802–1803). Natomiast schematyzm na rok 1837 przynosi informacje o tym, do których parafii zostały włączone parafie klasztorne, które przestały istnieć w wyniku kasaty niektórych konwentów po powstaniu listopadowym.

Znacznie więcej informacji pojawia się w schematyzmach wydawanych w drugiej połowie XIX wieku. Schematyzm na rok 1851 zawiera (po raz pierwszy) wykaz wszystkich kaplic w poszczególnych parafiach obydwu diecezji. W tym samym roczniku (także po raz pierwszy) podano wykaz istniejących jeszcze klasztorów wraz z imiennym spisem zakonnic i zakonników w poszczególnych konwentach.

W elenchusie na rok 1846 zamieszony jest po raz pierwszy alfabetyczny spis duchowieństwa z podaniem wieku duchownego i liczby lat spędzonych w stanie kapłańskim. Takie informacje nie zawsze pozwalają na precyzyjne ustalenie roku urodzenia czy święceń kapłańskich. Zdarzały się przypadki „odmładzania” niektórych duchownych nawet o kilka lat.

Od 1856 roku odnotowywano liczbę wiernych w poszczególnych parafiach.

Jak już wspomniano, po likwidacji diecezji kamienieckiej i włączeniu jej do diecezji łuckiej i żytomierskiej (1866 rok) dopiero w schematyzmie na rok 1868 wymienione są kościoły trzech diecezji z podziałem na trzy gubernie, bez używania nazwy diecezja kamieniecka. W 1883 roku (schematyzm na rok 1884), a więc po porozumieniu cara i papieża w 1882 roku – wymienione są „kościół diecezji kamienieckiej”.

Niezwykle potrzebne pomoce wyszukiwawcze, czyli indeksy – osobowy i parafii – znalazły się po raz pierwszy dopiero w schematyzmie na rok 1873.

Zwrócić należy jeszcze uwagę na przekłamania, jakie pojawiają się w schematyzmach wielu diecezji. Były one nieuniknione i wynikały z faktu wcześniejszego przygotowania i oddawania do druku danego rocznika. Z tego wynikała niemożność umieszczenia zmian, które zaszły po tym czasie. Zdarzyło się nawet tak, iż pozwolenie na druk kalendarza i schematyzmu, przeznaczonych na rok 1852, bp Kasper Borowski wydał już 23 czerwca 1851 roku. Przekłamania wynikające z powyższych okoliczności są powodem błędów powielanych potem w publikacjach. W przypadku diecezji łuckiej i żytomierskiej stało się tak w odniesieniu do ks. Zygmunta Chmielnickiego. Niektórzy autorzy, powołując się na elenchus, twierdzą, iż wspomniany duchowny w 1921 roku piastował stanowisko kanclerza kurii diecezjalnej w Łucku. Faktem jest, że nazwisko ks. Chmielnickiego widnieje w schematyzmie tej diecezji na rok 1921. Wymieniony jest on tam

jako kanclerz kurii³³. W rzeczywistości ks. Chmielnicki nigdy tej funkcji nie objął. W 1920 roku, kiedy fiaskiem zakończyła się kijowska wyprawa Piłsudskiego i bolszewicy zaczęli rządzić na wschodnim Wołyniu, Kijowszczyźnie i Podolu, wielu księży należących do diecezji łucko-żytomierskiej opuściło te tereny i przeniosło się do Polski. Księdzu Chmielnickiemu, który w listopadzie 1920 roku otrzymał nominację do parafii Uszomierz, bp Dubowski polecił przybyć do Łucka. Miało to nastąpić w ostatnich dniach grudnia 1920 lub w początkach 1921 roku. Biskup zamierzał powierzyć ks. Chmielnickiemu stanowisko kanclerza kurii, jak to zresztą wynika ze schematyzmu. Jednak ze względu na śmierć ks. Zenona Kownackiego, który miał go zastąpić w Uszomierzu, ks. Chmielnicki do Łucka nie przybył, gdyż nie chciał pozostawiać bez opieki tak dużej placówki duszpasterskiej³⁴.

Na koniec warto przytoczyć kilka ciekawostek. Kalendarze liturgiczne dla diecezji łuckiej i żytomierskiej początkowo były układane według kalendarza juliańskiego (*ad normam calendarii Iuliani*). W rubryce na 1825 rok obowiązywał już kalendarz gregoriański. W kalendarzach liturgicznych obowiązkowo umieszczano tak zwane dni tabelne, czyli dni urodzin i imienin w rodzinie cesarskiej, a tak zwane dni zwycięskie obchodzono na pamiątkę zwycięstw wojska rosyjskiego; np. pod Połtawą (27 czerwca). W tych dniach „po wszystkich kościołach powinno się odprawować solenne nabożeństwo *cum Te Deum laudamus*”.

Literatura

- Chmielnicki Z., *Kartki wspomnień*, oprac. M. Dębowska, Biały Dunajec–Ostróg 2010.
- Czarnecki J., *Rzut oka na historię książki wileńskiej*, „Przegląd Biblioteczny” 1932, z. 6.
- Dębowska M., *Diecezje łucka i żytomierska w pierwszych latach istnienia. Wybrane zagadnienia*, Lublin 2014.
- Dębowska M., *Kapituła katedralna w Łucku w dokumentach z przełomu XVIII i XIX wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2012, t. 98, s. 67–96.
- Dębowska M., *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939–1945*, Rzeszów 2008.
- Dębowska M., *Ksiądz Florentyn Czyżewski (1872–1950). Życie i działalność*, Kraków 2018.
- Dębowska M., Popek L., *Duchowieństwo diecezji łuckiej. Ofiary wojny i represji okupantów 1939–1945*, Lublin 2010.
- Elenchus venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis Anno Domini 1921*, Premislae 1921.
- Górniak M. R., *Kijowska diecezja katolicka*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 8, red. B. Migut, Lublin 2000, kol. 1424.

³³ *Elenchus venerabilis cleri saecularis et regularis dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis Anno Domini 1921*, Premislae 1921, s. 36.

³⁴ Z. Chmielnicki, *Kartki wspomnień*, oprac. M. Dębowska, Biały Dunajec–Ostróg 2010, s. 8.

- Grabczak P., *Seminaria duchowne łucko-żytomierskiej diecezji 1798–1842*, Biały Dunajec–Ostróg 2006.
- Księga zapowiedzi łacińskiej parafii katedralnej w Łucku 1782–1826, oprac. M. Dębowska, Lublin 2013.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1969, t. 18, s. 293–297.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980.
- Malinowski M., Kołosok B., *Zarys dziejów diecezji łuckiej oraz katedry św. Piotra i Pawła w Łucku*, Kalwaria Zebrzydowska 1993.
- Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944*, oprac. M. Dębowska, Biały Dunajec–Ostróg 2005.
- Modzelewska B., *Łucko-żytomierska diecezja*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 11, red. E. Ziemann, Lublin 2006, kol. 603–604.
- Popek L., *Świątynie Wołynia*, Lublin 1997.
- Siciak A., *Styfi Józef*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 45, Warszawa–Kraków 2008, s. 194–195.
- Status animarum łacińskiej parafii katedralnej w Łucku 1815–1819*, oprac. M. Dębowska, Lublin 2013.
- Wanat B. J., *Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie*, Kraków 2002.
- Wanat B. J., *Sanktuarium Matki Bożej Szkaplerznej w Berdyczowie*, Kraków 1998.
- Wołyniak [J. M. Giżycki], *Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej*, cz. 2, Kraków 1923.
- Шостак І., *Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть*, Білий-Дунаєць–Остріг 2005.